Knowledgeable Research (KR) 2026, Special Vol., (5):02
ISSN: 2583-6633, CODEN: KRABAU
International open-access peer-reviewed refereed monthly journal
https://knowledgeableresearch.com/index.php/1

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात मराठी साहित्यः आव्हाने आणि संधी

प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले*

मराठी विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय मुक्रमाबाद,ता. मुखेड जि. नांदेड

शोध सार

21व्या शतक हे तंत्रज्ञानाची शतक म्हणून ओळखले जाते. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, सोशल मीडिया यानंतर आता कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence - AI) मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रभावीपणे प्रवेश करत आहे. शिक्षण वैद्यक, उद्योग, प्रशासन माध्यमे यांच्या सोबतच साहित्य व भाषण या क्षेत्रावरही कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा खोलवर परिणाम होत आहे. मराठी साहित्याला हजारो वर्षांची परंपरा आहे. मात्र कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या या नव्या युगात मराठी साहित्य पुढे अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत; त्याचबरोबर अनेक नवीन संधीही उपलब्ध होत आहेत. या शोधनिबंधात कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्याची सद्यस्थिती, आव्हाने व संधी याचा सविस्तर आढावा घेण्यात येणार आहे.

बीज शब्द: *कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मराठी साहित्य, आव्हाने, संधी, तंत्रज्ञान, शिक्षण, वैद्यक, उद्योग, प्रशासन, माध्यमे*

Received: 02/12/2025
Accepted: 17/01/2026
Published: 31/01/2026

***Corresponding Author:**
प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले
Email: eknathbhingole@gmail.com

कृत्रिम बुद्धिमत्तेची संकल्पनाः-

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे अशी संगणकीय प्रणाली जी मानवी पृथ्वीभत्तेसारखे विचार, विश्लेषण, निर्णय व शिकण्याची क्षमता दाखवते. मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NRL) या तंत्रज्ञानाच्या साह्याने संगणक भाषा समजून घेतो, लेखन करतो, भाषांतर करतो आणि संवादही साधतो. आज AI आधारित साधने कविता, कथा, लेख, भाषांतर व सारांश लेखन इत्यादी कार्य करू शकतात. त्यामुळे साहित्य निर्मितीच्या क्षेत्रातही AI अस्तित्व प्राकर्षाने जाणवू लागले आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे महत्त्वः-

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे संगणकीय प्रणालींना अशी क्षमता देणे, ज्यामुळे त्या मानवी बुद्धिमत्तेच्या वेगवेगळया पैलूंना अनुकरून करू शकतात. उदा- शिकणे, निर्णय घेणे, समस्या सोडवणे आणि भाषेचा समज AI चे मुख्य उद्दिष्टे हे आहे की, संगणक विविध कार्य आणि प्रक्रिया सक्षमपणे आणि सुसंगतपणे पार पाडू शकतात.

१ AI ज्या मदतीने कार्यप्रणाली अधिक जलद आणि अचूक होऊ शकते, ज्यामुळे वेळ आणि संसाधनांची बचत होते.

२ AI रोग्यांच्या निदानात अधिक अचूकता साधू शकते, ज्यामुळे उपचार अधिक प्रभावी होतात.

३ AI विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार शिक्षण देण्यास सक्षम बनते.

४ AI उत्पादन प्रक्रियेत दोष शोधून गुणवत्ता सुधारण्यास मदत करते.

५ AI मोठ्या प्रमाणात डेटा प्रक्रिया आणि विश्लेषण करणे शक्य करते, ज्यामुळे योग्य निर्णय घेतले जाऊ शकतात.

६ AI च्या मदतीने वाहतूक व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षम आणि सुरक्षित बनवता येते.

७ AI स्वयंचलित वाहने चालविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते, ज्यामुळे वाहतूक सुरक्षेत सुधारणा होते.

८ AI चा वापर स्मार्ट शहरी व्यवस्थापन आणि संसाधनांच्या कार्यक्षम वापरासाठी केला जातो.

९ विविध क्षेत्रांमध्ये AI यायचं वापर कार्यप्रणाली सुधारतो आणि उत्पादन वापरासाठी केला जातो.

१० AI चा विकास अनेक नवीन संधी घडवतो, ज्यामुळे तंत्रज्ञानात नवीन शक्यता निर्माण होतात.

मराठी साहित्याची परंपराः-

मराठी साहित्याची परंपरा प्राचीन आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ यासारख्या संतांनी भक्ती साहित्याची भक्कम पायाभरणी केली. पुढे आधुनिक काळात हरिभाऊ आपटे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक व आगरकर यांनी सामाजिक व वैचारिक साहित्य घडवले. विसाव्या शतकात कुसुमाग्रज, पु. ल. देशपांडे ग. दि. माडगूळकर, बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, शरणकुमार लिंबाळे यासारख्या साहित्यिकांनी मराठी साहित्याला नवे आयाम दिले. मराठी साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाज प्रबोधन सामाजिक परिवर्तन आणि मानवी मूल्याची जपवणूक करणारे माध्यम राहिले आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात मराठी साहित्य पुढील आव्हानेः-

१. मानवी सर्जनशीलतेवर प्रश्नचिन्ह -

AI आधारित प्रणाली कविता, कथा, लेख सहज निर्माण करू शकतात. त्यामुळे मानवी लेखकाची गरज कमी होईल का, असा प्रश्न निर्माण होतो.

साहित्यनिर्मिती ही भावना, अनुभव आणि संवेदनेतून येते; मात्र AI द्वारे तयार होणारे साहित्य हे आकडेवारी आणि आधीच्या मजकुरावर आधारित असते त्यामुळे खऱ्या सर्जनशीलतेचे मूल्य कमी होण्याचा धोका निर्माण होतो.

२. भाषिक शुद्धतेचा प्रश्न -

मराठी ही समृद्ध, लयबद्ध आणि भावपूर्ण भाषा आहे. AI प्रणाली बहुतांशी इंग्रजी प्रधान आहेत. मराठीतील बोलीभाषा, म्हणी, वाक्यप्रचार, सांस्कृतिक संदर्भ AI ला नेमके समजत नाही. परिणामी AI निर्मिती मराठी साहित्यामध्ये भाषिक अशुद्धता, कृत्रिमपणा व भावनिक उणिवा दिसून येतात.

३. साहित्यिक अस्मिता आणि मौलिकता -

AI अनेक लेखकांच्या लिखाणावर आधारित मजकूर तयार करते. त्यामुळे साहित्यिक चोरी (Plagiarism) आणि मौलिकतेचा प्रश्न गंभीर बनतो. एखाद्या लेखकाची शैली नक्कल करून मजकूर तयार झाल्यास मूळ लेखकाच्या अस्मितेला धोका निर्माण होतो.

४. रोजगार व लेखकाचे भवितव्य -

भाषांतर संपादन लेखन अशा क्षेत्रात AI चा वाढता वापर मानवी लेखक, अनुवादक व संपादकांसाठी आव्हान ठरू शकतो. भविष्यात साहित्य क्षेत्रातील काही पारंपारिक भूमिका कमी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

५. वाचनसंस्कृतीवर परिणाम -

डिजिटल माध्यमातून झटपट माहिती व संक्षिप्त मजकूर लोकप्रिय होत आहे. AI आधारित सारांश ऑडिओ व व्हिडिओ स्वरूपातील साहित्यामुळे सखोल वाचनाची सवय कमी होण्याचा धोका आहे. याचा परिणाम गंभीर साहित्याच्या वाचकसंख्येवर होऊ शकतो.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगातील मराठी साहित्याच्या संधी

१ मराठी भाषेचा जागतिक प्रसार -

AI आधारित भाषांतर साधनांमुळे मराठी साहित्य इतर भाषांमध्ये सहज उपलब्ध होऊ शकते. तसेच जागतिक साहित्य मराठीत अनुवादित होऊ शकते. यामुळे मराठी साहित्याचा जागतिक स्तरावर प्रसार होण्याची मोठी संधी आहे.

२ नव्या पिढीशी संवाद -

डिजिटल प्लॅटफॉर्म, ई-बुक्स, ऑडिओ बुक्स, पॉडकास्ट यामुळे तरुण पिढी साहित्याकडे आकर्षित होऊ शकते. AI च्या मदतीने साहित्य अधिक सुलभ रोचक संवादात्मक स्वरूपात सादर करण्यात येतो.

३ संशोधन आणि साहित्य संग्रह -

AI च्या साह्याने जुने ग्रंथ, हस्तलिखिते, दुर्मिळ साहित्य डिजिटल स्वरूपात जतन करता येते. मजकूर विश्लेषण, संदर्भ शोध, साहित्यिक प्रवाहाचे अध्ययन अधिक सोपे होते. यामुळे मराठी साहित्य संशोधनाला नवी दिशा मिळू शकते.

४ लेखन प्रक्रियेत सहाय्य -

लेखकासाठी सहाय्यक साधन ठरू शकते. कल्पना, मांडणी, संदर्भ संकलन, संपादन भाषिक सुधारणा यासाठी AI उपयोगी पडू शकते. मात्र अंतिम सर्जनशीलता मानवी लेखककडेच राहते.

५ नव्या साहित्य प्रकाराचा उदय -

डिजिटल कथा, इंटर ॲक्टिव्ह कविता, AI सहनिर्मित साहित्य, सोशल मीडिया साहित्य असे नवे साहित्यकार उदयास येत आहेत. यामुळे मराठी साहित्य अधिक व्यापक आणि प्रयोगशील होऊ शकते

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

मराठी साहित्य आणि मानवी मूल्य -

मराठी साहित्याने नेहमीच मानवी मूल्यांची जपणूक केली आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, सामाजिक न्याय, मानवतावाद AI हे तंत्रज्ञान मूल्य निरपेक्ष आहे; त्याला नैतिकता, भावना याची जाणीव नसते. त्यामुळे मराठी साहित्याने या युगात मानवी संवेदना, नैतिक मूल्य आणि सामाजिक वास्तव अधोरेखित करण्याची जबाबदारी अधिक प्रभावीपणे पार पाडली पाहिजे.

उपाययोजना व भविष्यातील दिशा -

१. मराठी भाषेसाठी स्वतंत्र AI संशोधन व भाषा मॉडेल्स विकसित करणे.

२. साहित्यिकांनी AI ला स्पर्धक न मानता सहकारी साधन म्हणून वापरणे.

३. शिक्षणव्यवस्थेत डिजिटल वाचनासोबतच सखोल वाचनाची सवय लावणे.

४. साहित्यिक हक्क, मौलिकता आणि कॉपीराईटचे संरक्षण करण्यासाठी स्पष्ट धोरण आखणे.

५. ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी साहित्य डिजिटल माध्यमातून अधिक प्रभावीपणे पुढे आणणे.

निष्कर्ष -

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे युग हे मराठी साहित्या पुढे आव्हानांचे युग असले तरी तेवढ्याच प्रमाणात संधीचेही आहे. AI मुळे मानवी सृजनशीलतेला धोका आहे, असे वाटत असेल तरी मानवी भावना, अनुभव आणि संवेदना यांची जागा कोणतेही तंत्रज्ञान घेऊ शकत नाही. मराठी साहित्याने आपल्या समृद्ध परंपरेचा पाया सांभाळत नव्या तंत्रज्ञानाशी सुसंवाद साधला, तर ते अधिक व्यापक, प्रभावी आणि जागतिक स्तरावर पोहोचू शकते. त्यामुळे कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात मराठी साहित्य टिकून राहिलंच, शिवाय नव्या तेजाने उजळून निघेल, असा आशावाद व्यक्त करता येतो.

संदर्भ ग्रंथसुची –

१. देशपांडे, पु. ल. – मराठी साहित्यः परंपरा आणि परिवर्तन, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

२.ठसाळ, नामदेव – साहित्य, संस्कृती आणि संघर्ष, लोकवाङमयगृह, मुंबई.

३.कुलकर्णी, सुहास – भाषा आणि तंत्रज्ञान, डायमंड पब्लिकेसन्स, पुणे.

४. देशपांडे, अरुण - डिजिटल युगातील साहित्य, राजहंस प्रकाशन, पुणे.

५. पाटील, अनिल – मराठी भाषा आणि संगणक, प्रशांत पब्लिकेसन्स, जळगाव.